

FLYGTNINGEBØRN PÅ FRIE GRUND- OG EFTERSKOLER

EN GUIDE TIL MODTAGELSEN AF FLYGTNINGEBØRN
OG DERES FAMILIER

Udgivet af
Center for Udsatte Flygtninge / DFH
Ansvarshavende red.: Mette Blauenfeldt
Redaktion: Anne Aakjær / Maiken Lundgreen Rasmussen

Dansk Flygtningehjælp
Borgergade 10, 3.
1300 København K.
Telefon: +45 3373 5000
E-mail: udsatte@drc.dk
www.flygtning.dk/udsatte

En særlig tak

En særlig tak til Jette Thulin, folkeskolelærer og konsulent i Integrationsnet, der med sin mangeårige erfaring fra undervisning af flygtningebørn har ydet et stort bidrag til udarbejdelsen af denne guide.

Guiden er gratis og kan rekvireres ved at kontakte Center for Udsatte Flygtninge i Dansk Flygtningehjælp på telefon: 3373 5339 eller e-mail: udsatte@drc.dk

Oplag: 3.000
ISBN: 978-87-7710-061-1
Layout: Lenny Larsen / Design Now
Tryk: Frederiksberg Bogtrykkeri A/S
Juni 2016

Indhold

Forord	5
Frie skoler for flygtningebørn.....	5
Om denne guide	6
Flygtningebørn – hvem er de?	8
At være flygtning.....	8
<i>Før flugten</i>	8
<i>Under flugten</i>	8
<i>Efter flugten</i>	9
Traumer.....	10
Børn og traumer	10
Fremtræden i skolen	13
<i>Internalisering</i>	13
<i>Eksternalisering</i>	13
Flygtningebørn på frie grund- og efterskoler	15
Den pædagogiske indsats i undervisningen	16
Hvordan støtter du i praksis flygtningebørn i skolen?	17
STROF-modellen	18
Struktur	18
<i>Synlig struktur</i>	18
<i>Usynlig struktur</i>	19
Tale og tid	20
Ritualer	24
Organisering	25
<i>Organisering i undervisning</i>	25
<i>Organisering i leg</i>	27
Forældresamarbejde	28
<i>En god velkomst</i>	29

Fortsat

Unge med flygtningebaggrund på efterskoler	33
Generelt om unge med flygtningebaggrund	33
<i>Særligt om social kontrol</i>	34
<i>Uledsagede flygtningebørn</i>	36
Hvordan støtter du i praksis unge flygtninge på efterskoler?	37
<i>Inden modtagelsen</i>	37
<i>Under efterskoleopholdet</i>	39
 Tolkning	 42
 Pas på dig selv!	 43
 Mere viden om og for flygtninge	 44
Litteratur og materialer for dig og dine kolleger	44
Nyttige hjemmesider	45
Behandlingssteder og rådgivning for flygtninge	45
Rådgivning for professionelle	45
Anvendt litteratur og hjemmesider	45

Forord

Frie skoler for flygtningebørn

Det store antal flygtninge, der er kommet til Danmark det seneste år, har skabt et behov for, at de frie skoler forbereder sig på at undervise en del af de mange flygtningebørn i den skolepligtige alder, som snart skal i en dansk skole.

Foreningerne på det frie skoleområde byder disse børn velkomne. Samtidig vil foreningerne gerne med dette informationsmateriale formidle en viden om børnenes vidt forskellige baggrunde og psykiske bagage. Det er således vores håb, at de frie skoler og deres ansatte kan fremme flygtningebørnenes trivsel, give dem gode relationer til andre børn og bidrage til at inkludere børnene i det danske samfund.

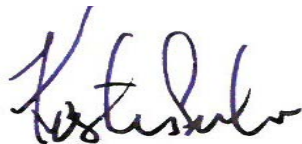
Materialet er udviklet og tilrettelagt af Dansk Flygtningehjælp. Vi håber, at det sammen med foreningernes kursustilbud, informationsmøder og informationsmaterialer kan kvalificere indsatsen for flygtningebørnene i den frie skoleverden.

Uffe Rostrup
Formand, Frie Skolers Lærereforening

Peter Bendix Pedersen
Formand, Dansk Friskoleforening

Karsten Suhr
Formand, Danmarks Privatskoleforening

Troels Barring
Formand, Efterskoleforeningen

Thorkild Bjerregaard
Formand, Foreningen af Kristne Friskoler

Crilles Bacher
Formand, Private Gymnasier og Studenterkurser

Om denne guide

Denne guide er tænkt som en støtte til modtagelse og håndtering af flygtningebørn på frie grund- og efterskoler. Først i guiden kan du læse om flygtningebørns baggrund samt om traumer, og hvordan disse kan indvirke på børnenes adfærd og trivsel i skolen. Herefter kommer en række eksempler på og gode råd til, hvordan børnene kan støttes i praksis. Sidst i guiden rettes fokus mod arbejdet med unge med flygtningebaggrund på efterskoler, og der præsenteres en række anbefalinger til arbejdet med denne gruppe.

Formålet med guiden er at styrke opmærksomheden på flygtningebørns særlige behov og komme med forslag til, hvordan du som ansat på skolen kan tilrettelægge en skoledag, der imødekommer disse. Målet er, at denne indsats vil styrke det enkelte flygtningebarns nye tilværelse i Danmark.

Guiden er fortrinsvis skrevet med inspiration fra "Børn og unge med flygtningebaggrund. Anbefalinger til professionelle" af Edith Montgomery og Sidsel Linnet, "Educational Interventions for Refugee Children" af Richard Hamilton og Dennis Moore samt "Flygtningebørn – traume – udvikling – intervention" af Edith Montgomery. Se øvrigt anvendt materiale under "Anvendt litteratur og hjemmesider" bagerst i guiden.

En særlig tak til forstander Jens Hvid fra Galtrup Musik- og Idrætsefterskole og forstander Poul Jørgensen fra Efterskolen Kildevæld for at dele deres gode erfaringer med modtagelse af unge med flygtningebaggrund på efterskoler.

FAKTA om flygtninge

Hvem er flygtning? En flygtning er et menneske, der er forfulgt på grund af race, religion, politiske aktiviteter eller lignende, og som derfor har forladt sit land. En flygtning risikerer at miste livet, blive fængslet, tortureret eller at få krænket sine menneskerettigheder på anden vis i hjemlandet.

Forskellen på migranter og flygtninge? En flygtning forlader sit land på grund af forfølgelse, mens migranter er rejst af egen fri vilje eller grundet dårlige levevilkår i hjemlandet.

Hvorfor tager Danmark imod flygtninge? Danmark har gennem internationale aftaler forpligtet sig til at tage imod flygtninge. Danmark har en lang tradition for at bære en del af det internationale ansvar, når det gælder flygtninge og andre humanitære indsatser.

Hvem får asyl i Danmark? Alle kan søge om asyl i Danmark, men det er langt fra alle, der kan få deres asylsag behandlet her i landet. Hvis asylansøgere på deres vej til Danmark har været igennem et andet sikkert land, hvor de ikke risikerer forfølgelse eller at blive sendt hjem til deres hjemland, skal de jf. Dublinforordningen søge asyl i dette land.

I 2015 søgte 21.225 personer asyl i Danmark. Godt halvdelen (10.856 personer) fik opholdstilladelse som flygtninge. Af det samlede antal opholdstilladelser til flygtninge i 2015 blev hovedparten givet til flygtninge fra Syrien, Iran, Afghanistan og Eritrea.

Hvad lever flygtninge af i Danmark? Nogle arbejder og forsørger sig selv. Flygtninge, der ikke arbejder, kan få offentlig hjælp til forsørgelse. For at få økonomisk hjælp skal man være villig til at tage et arbejde, søge efter job og deltage i beskæftigelsesfremmende aktiviteter. Flygtninge har ret og pligt til at deltage i et integrationsprogram med danskundervisning og forskellige former for beskæftigelsesfremmende tilbud.

Flygtningebørn – hvem er de?

Flygtningebørn er først og fremmest børn med samme behov som alle andre børn. Dernæst er de flygtninge eller børn af forældre, der er flygtet, hvilket betyder, at der er nogle særlige opmærksomhedspunkter, som du som fagperson skal have for øje i arbejdet med dem. Disse opmærksomhedspunkter vil blive præsenteret i det følgende.

At være flygtning

Flygtninge, der kommer til Danmark, kommer med vidt forskellige baggrunde og oplevelser. De skal tilpasse sig livet i et fremmed land efter pludselige og omfattende ændringer af nærmest alle aspekter af deres liv. Hvordan de klarer tilpasningen til de nye omgivelser afhænger overordnet set af hvilke forhold og hændelser, de har været udsat for før, under og efter flugten.

Før flugten

Nogle flygtningefamilier har haft et forholdsvis almindeligt og trygt familieliv, hvor forældrene har haft mulighed for at skærme deres børn mod de konflikter, der har ført til flugt. Det mest almindelige er dog, at familierne har oplevet lange perioder med uroligheder, forfølgelse, talrige flytninger, opsplittning af familien, tab af familie og venner med videre. Børn håndterer præ-flugtopplevelser meget forskelligt afhængigt af blandt andet deres alder, kultur, kognitive processer og graden af støtte fra deres forældre.

Under flugten

Flygtninge har ofte været på en lang og farefuld rejse, inden de nåede til Danmark. Nogle opholder sig i flygtningelejre i årevis, mens andre har boet illegalt i et eller flere andre lande, inden de kommer til Danmark. Det kan derfor være længe siden, at børnene har haft en almindelig hverdag med skolegang, og nogle har aldrig haft det.

Nogle børn flygter med begge deres forældre, andre med den ene forælder, mens den anden forælder måske er blevet dræbt, fængslet eller fortsat opholder sig i et kriseramte land. Andre børn flygter alene, de såkaldte uledsagede flygtningebørn, eller sammen med andre familiemedlemmer eller bekendte af familien.

Efter flugten

Mødet med Danmark er et møde med nye kulturelle koder, et nyt sprog i fremmede omgivelser og en fundamentalt ændret livssituation. Det betyder, at flygtningebørns hverdagsliv er præget af eksilstress. Tilpasningen til et nyt land er i sig selv stressende, men for flygtninge kombineres dette typisk med tab, sorg samt en række sociale og økonomiske stressfaktorer. Det kan for eksempel være arbejdsløshed, diskrimination, tab af status, sundhedsproblemer samt ændringer i familiestruktur og -roller.

Dårlig økonomi samt trange og dårlige boligforhold kan betyde begrænsede udfoldelsesmuligheder for børnene, hvor det kan være svært at have et almindeligt socialt liv med besøg af kammerater med videre. Derudover har mange flygtningefamilier bekymringer i forhold til tilbageblevne familiemedlemmer og venner i hjemlandet samt deres egen fremtid. De lever ofte i lange perioder i usikkerhed om, hvorvidt familien skal blive i Danmark eller vende tilbage til hjemlandet (det er tidligst muligt at søge om permanent opholdstilladelse efter seks års ophold i Danmark, og for mange tager det længere tid at opfylde betingelserne).

For flygtningebørn er en af de store udfordringer, når de kommer til Danmark, at tilpasse sig et nyt skolemiljø. De skal udvikle sociale færdigheder, så de passer ind i en skolekultur, som ofte adskiller sig fra oprindelseslandet i forhold til blandt andet disciplin, medarbejder/elev-relation og læringsstil.

Eksiltilværelsen og de nye livsbetingelser kan være med til at forværre den tilstand, flygtningebørn har med sig fra hjemlandet og flugten. Det understreger nødvendigheden af, at der rettes opmærksomhed mod denne gruppe børn i skolen.

Traumer

Det vurderes, at ca. 30-45 procent af de flygtninge, der kommer til Danmark, er traumatiserede som følge af deres oplevelser. Traumer er en almindelig reaktion på unormale hændelser, og hos nogle forsvinder reaktioner og symptomer efter nogen tid. Ordet traume refererer til alle former for følger efter en voldsom oplevelse og kan komme til udtryk både fysisk og psykisk.

Flygtninge, der har langvarige psykiske følger af en eller flere traumatiske begivenheder eller meget stressfyldte livsomstændigheder, kan få diagnosen posttraumatisk belastningsreaktion (Post Traumatisk Stress Disorder, PTSD). PTSD rummer blandt andet følelser af intens frygt, hjælpeløshed, rædsel samt tab af kontrol, og indebærer følgende symptomer:

- Øget stress, som kan komme til udtryk ved søvnbesvær, nedsat koncentrationsevne og følsomhed over for visse sanseindtryk.
- Genoplevelsesfænomener, hvor den traumatiserede genoplever traumatiske hændelser, eksempelvis gennem mareridt og flashbacks.
- Undgåelsesreaktioner, der anvendes som forsvarsmekanisme. Den traumatiserede vil forsøge at undgå tanker, aktiviteter og følelser, der kan fremkalde minder fra tidligere ubehagelige begivenheder.

Børn og traumer

Børn kan også være traumatiserede på grund af de oplevelser, de har med i bagagen.

Typiske traumatiske oplevelser for flygtningebørn kan være:

- Forældres eller nære slægtnings død
- At være udsat for eller overvære vold eller overgreb
- Ransagning af hjemmet
- At skulle leve adskilt fra sin familie i længere tid
- Deltagelse i krigshandlinger
- Fattigdom og nød på grund af krig
- Selve flugten.

Diagnosen PTSD stilles til både børn og voksne. PTSD hos børn ligner den, der ses hos voksne, og omfatter ligeledes reaktioner som stress, genoplevelser og undgåelsesadfærd. Symptomerne viser sig dog ofte på andre måder hos børn, afhængigt af barnets alder og udviklingstrin. Børn er særligt udsatte, og traumatiske oplevelser kan få betydning for deres emotionelle og kognitive udvikling. I det daglige arbejde med flygtningebørn er det derfor vigtigt at kunne genkende symptomer på traumer og PTSD, så der kan gribes ind med den rigtige hjælp i tide.

Stillbillede fra filmen 'Traumer i familien', traume.dk

Flygtningebørn kan være udsat for både primær og sekundær traumatisering:

- **Primær traumatisering** relaterer sig til barnets direkte personlige traumatiske oplevelser.
- **Sekundær traumatisering** henviser til et barn, der traumatiseres som følge af sin opvækst hos traumatiserede forældre eller nærmeste omsorgspersoner. Man kan sige, at traumer 'smitter'. Børn født i Danmark af traumatiserede forældre, kan altså godt være sekundært traumatiserede.

Stillbillede fra filmen 'Traumer i familien', traume.dk

Forældrenes symptomer og reaktioner som følge af traumer kan således medføre manglende følelsesmæssigt nærvær og opmærksomhed over for børnene. Er forældrene stressede og anspændte, vil børnene ofte være nervøse og på vagt. Også forældres detaljerede beretninger om grusomme oplevelser, såsom tortur, vold og overgreb, kan påføre barnet sekundær traumatisering. Derudover kan nyhedsudsendelser fra hjemlandet præge stemningen i hjemmet og dermed påvirke både forældre og børns psykiske tilstand.

Fremtræden i skolen

Det kan være svært at spotte det traumatiserede barn, da børn reagerer forskelligt på deres traumatiske oplevelser, ligesom symptomerne vil variere og er afhængige af alder og udviklingstrin. Mange børn ønsker desuden ikke at bekymre de voksne omkring sig, hvorfor de forsøger at skjule deres vanskeligheder ved at indgå i hverdagslivet og fremstå så upåvirkede som muligt. Endelig kan forældre have svært ved at forholde sig til deres børns smerte, hvis de selv har manglende overskud på grund af egne traumer eller eksilstress. Det er derfor ikke sikkert, at forældrene fortæller om deres børns traumer, når børnene begynder i skole.

Der er en række tegn på traumer, der er typiske for skolebørn. Det drejer sig om manglende evne til at koncentrere sig, at afslutte en opgave eller optage ny information, hvilket forringer indlæringssevnen. Søvnproblemer og mareridt forekommer ofte, og børnenes udvikling kan desuden stagnere eller regrediere.

Flygtningebørn reagerer overordnet set ved enten at internalisere eller eksterne deres symptomer.

Internalisering

Internalisering af symptomer kan komme til udtryk ved:

- Tilbageholdenhed (eleven er nærmest usynlig)
- Tegn på depression (eleven er træt, uopmærksom, udviser manglende interesse og hjælpeløshed over for nye opgaver)
- Angst
- Indesluttethed og vanskeligheder ved social kontakt
- Bebrejdelser og skyldfølelse
- Muskelspændinger og somatiske klager, såsom hoved- eller mavepine.

Eksternalisering

Eksternalisering af symptomer kan genkendes ved:

- Uro og hyperaktivitet (eleven har svært ved at sidde stille på sin plads, taler konstant)

- Øget alarmberedskab (eleven farer hurtigt sammen og ser sig nervøst omkring ved den mindste støj eller bevægelse i lokalet)
- Let vagt ophidselse og vrede
- Konfliktsøgende adfærd
- Flere af symptomerne minder om opmærksomhedsforstyrrelser som ADHD.

Nogle børn har symptomer på både internalisering og eksternalisering. Levine og Kline påpeger, at piger oftere har tendens til at internalisere deres symptomer, mens drenge typisk eksternaliserer dem. Det er dog vigtigt at være opmærksom på, at begge reaktionsmønstre kan forekomme hos begge køn.

Elev i 4. klasse, projekt 'Børn af Krig og Fred' 2011

Flygtningebørn på frie grund- og efterskoler

Et stigende antal flygtningebørn kommer til at starte i en dansk skole i disse år, og flere og flere af dem forventes at begynde på en fri grund- eller efterskole.

Der ses i sommeren 2016 politiske initiativer, der åbner op for, at frie skoler inddrages i den opgave, det er at undervise flygtningebørn med behov for særlig sprogstøtte. Frie grundskoler får således mulighed for at give særlige tilbud til flygtningebørn, og der åbnes endvidere op for efterskoleophold for uledsagede flygtningebørn.

For inspiration til organisering af undervisningen i dansk som andetsprog se:

- *”Organisering af folkeskolens undervisning af tosprogede elever – en vejledning”*, Undervisningsministeriet, 2007.
- EMU Danmarks Læringsportals vejledning: <http://www.emu.dk/modul/vejledning-faget-dansk-som-andetsprog-basis>.
- *”Dansk som andetsprog i efterskolen – en håndsrækning til undervisningen af tosprogede efterskoleelever”*, Efterskoleforeningen, 2006.

Den pædagogiske indsats i undervisningen

Flygtningebørn er som nævnt først og fremmest børn. Arbejdet med flygtningebørn bør derfor tage udgangspunkt i den praksis og faglighed, der i forvejen eksisterer på den enkelte skole, men med et skærpet fokus på flygtningebørnenes trivsel. Som fagperson skal du altså bruge de faglige værktøjer og redskaber, som du i forvejen benytter i dit daglige pædagogiske arbejde, samtidig med at du er særligt opmærksom på den situation, flygtningebørn befinder sig i.

En hverdag præget af et trygt og struktureret miljø er godt for alle børn, men kan være særlig betydningsfuld for børn, der lever i traumatiserede familier, da hjemmet ofte kan være præget af uro, manglende overskud og en utryk tilknytning.

Når et barn har været udsat for en eller flere traumatiske hændelser, er følgerne for barnet afhængige af, hvilke beskyttelses- og risikofaktorer der omgiver barnet. En beskyttelsesfaktor for barnet kan for eksempel være, at der i skolen er et trygt miljø, hvor de fagpersoner, der omgiver barnet, har kendskab til og forståelse for flugt, traume og tab, og at dette afspejles i omsorgen over for barnet.

Det er dog vigtigt, at denne omsorg ikke medfører, at barnet betragtes som passivt eller hjælpeløst, da de eksisterende ressourcer og beskyttende faktorer, som barnet besidder, risikerer at blive overset. Flygtningebørn har typisk oplevet meningsløshed og magtesløshed og står derfor over for et stort grundlæggende arbejde, når der skal opbygges nye oplevelsesmønstre og meningsfuldhed. Det bør derfor tilstræbes, at barnet får medindflydelse og oplever mening med de krav, der stilles.

Hvilke faktorer, der ellers vil virke beskyttende for barnet, er individuelt. Det er derfor vigtigt at sætte sig ind i det enkelte barn og families baggrund og historie. Vær nærværende, nysgerrig og åben!

Hvordan støtter du i praksis flygtningebørn i skolen?

Skolen skal ikke udgøre et terapeutisk miljø, men den tætte relation til børnene i dagligdagen giver mulighed for at skabe et miljø, der støtter børnene i at håndtere hverdagen. Frie grund- og efterskoler har mulighed for at skabe det stabile, forudsigelige og trygge miljø, som børnene har brug for.

Ifølge Montgomery og Linnets interventionsmodel bør der skelnes mellem tre niveauer af indsatser i forhold til flygtningebørn:

1. *Forebyggelse:*
Understøttelse af eksisterende beskyttende ressourcer
2. *Intervention for at undgå, at problemerne udvikler sig:*
Genoprette beskyttelsesfaktorer
3. *Intervention, når skaden er sket:*
Måltrettet terapeutisk intervention

Arbejdet med flygtningebørn i skolen hører til under de første to niveauer. I særlige tilfælde, hvor det vurderes, at barnet er alvorligt ramt af psykiske lidelser, er der behov for en måltrettet terapeutisk intervention. Denne hører til i et terapeutisk miljø og ikke i en undervisningsmæssig sammenhæng.

Når fagpersoner møder børn fra traumatiserede flygtningefamilier, er det vigtigt at finde ud af, hvordan det enkelte barn navigerer og reagerer i forskellige situationer og dermed støtte op om de mestringsstrategier, som barnet trækker på. I dette arbejde kan STROF-modellen være et nyttigt redskab til at reducere barnets oplevelse af kaos og støtte eksisterende ressourcer.

STROF-modellen

STROF-modellen, som er udviklet af den svenske børnelæge Lars Gustafsson, beskriver, hvad børn, der har været udsat for traumatiske oplevelser, har brug for.

Modellen sigter mod at støtte op om barnets eksisterende ressourcer og mindske barnets indre kaos gennem pædagogiske indsatser på fem forskellige områder:

S = struktur

T = tale og tid

R = ritualer

O = organiseret leg

F = forældresamarbejde

Disse overskrifter udgør de vigtigste opmærksomhedspunkter i arbejdet med flygtningebørn og vil blive udfoldet i det følgende.

Struktur

Når et flygtningebarn starter i en dansk skole, er alt nyt: skolens medarbejdere, kammeraterne, sproget, kulturen og de fysiske omgivelser. Derudover er barnets liv som konsekvens af opbrud, forandringer og uforudsigelighed ofte præget af kaos. Børnene har derfor brug for en fast ydre struktur i hverdagen for ikke at blive overvældet af indre kaos. Den ydre struktur kan både være synlig og ikke-synlig.

For at støtte eleverne i deres håndtering af den nye hverdag er følgende vigtigt:

Synlig struktur

- **Indret klasseværelset så det er et trygt sted at være.** Det er vigtigt, at indretningen af klasseværelset signalerer ro og tryghed. Det kan orden, lys, en hyggelig indretning og så lidt omskiftelighed som muligt

bidrage til. Nogle elever kan desuden have behov for at sidde tæt på døren eller vinduet for at opnå den nødvendige ro.

Skab orden

En nem måde at skabe orden i elevernes ting på er at give dem mapper eller ringbind i forskellige farver til de forskellige fag. Det er en fordel, at farverne går igen på tværs af skolen. Farverne kan evt. også bruges på skoleskema mv., hvor hvert fag markeres med samme farve som mapperne. På denne måde visualiseres hvert fag tydeligt for eleverne.

- **Undgå for mange store skift i miljø og gruppesammensætning.** Det er en fordel med faste pladser og faste grupper til gruppearbejde over en længere periode, så eleven oplever stabilitet og genkendelighed. For at skabe tryghed er det desuden afgørende med en blivende og kontinuerlig kontakt med voksne. Ved forandringer er det vigtigt i god tid at forberede eleven, og at omorganiseringer er gennemtænkte og veltilrettelagte.

Usynlig struktur

- **Etabler faste rammer i dagligdagen.** Der bør være faste og klare rammer for, hvordan eleverne gebærder sig i klassen. Det handler om at italesætte de skrevne og uskrevne regler og aftaler, der er i klassen, og om at håndhæve de vedtagne regler. I de ældste klasser er det en god idé at inddrage eleverne i forhold til, hvilke aftaler der skal gælde i netop deres klasse.
- **Sørg for, at dagligdagen er forudsigelig.** Gør det derfor altid klart:
 - Hvad eleverne skal lave
 - Hvorfor de skal lave det
 - Hvem de skal lave det med
 - Hvor længe de skal lave det
 - Hvad de skal lave bagefter.

Smuthuller

Giv flygtningebarnet mulighed for alternative handlemuligheder, hvis han eller hun ikke magter at deltage fuldt ud i det planlagte program. Det kan eksempelvis gøres ved at lave kort med billeder af en, der hhv. går, løber eller laver sprællemænd. Når barnet har brug for en pause, afleverer det for eksempel gå-kortet til læreren og går en kort tur udenfor. Lav klare aftaler om, hvor og hvor længe eleven må gå/løbe. Det kan eksempelvis være tre runder i skolegården. Hvert kort kan bruges én gang pr. undervisningstime. Disse organiserede smuthuller kan også være relevante for ældre elever, da det indebærer klare aftaler om, hvad man må og hvor længe.

Tale og tid

Når børn har været udsat for voldsomme oplevelser, er det vigtigt at kunne tale med en voksen om det. Barnet får mulighed for at ordne og strukturere oplevelser og følelser i dette samspil. Desuden undgås det, at barnet lades alene med sine oplevelser og erindringer. Ofte husker og forstår børn langt mere, end de voksne omkring barnet regner med.

Når du som fagperson taler med flygtningebørn om deres historie, bør du være opmærksom på følgende:

- **Skab en tillidsfuld relation mellem dig og eleven.** Børn skal have tillid til de voksne, som indgår i deres dagligdag. Den vigtigste relation er mellem barnet og dets forældre, men de traumatiske oplevelser og en ny tilværelse præget af eksilstress kan påvirke denne relation. Derfor er der ofte et øget behov for, at der skabes tillid mellem barnet og medarbejderne på skolen.

Barnet skal opleve, at du er en voksen, man kan stole på, og at du er konsekvent. Det er derfor vigtigt, at du er tydelig og stabil i din rolle, også hvis barnet udviser problematisk adfærd.

Non-verbal kommunikation

Vær meget tydelig i dit kropssprog, toneleje og mimik og vis derigennem din anerkendelse og empati. Det er særlig vigtigt i arbejdet med flygtningebørn på grund af deres manglende eller begrænsede danskundskaber. Det kan desuden være en hjælp i samtalen at gøre brug af billeder og symboler.

- **Samtale på elevens præmisser.** Giv eleven tid og opmærksomhed nok til, at han eller hun tør udtrykke sig. Vær ikke bange for at spørge ind og hjælp eleven på vej i hans/hendes fortælling ved eksempelvis at vise accept og forståelse over for oplevelser og følelser.
- **Undgå at presse eleven til at tale om noget, han eller hun ikke har lyst til.** Opfordr ikke eleven til at fortælle om smertefulde oplevelser, men vær parat til at lytte, hvis eleven selv bringer det på banen. Spørg ind med forsigtighed og lad eleven styre samtalen.

Det kan være en god idé at italesætte det, man iagttager hos eleven, ved hjælp af generelle termer, 'peer'-referencer eller fortællinger om fiktive virkeligheder. For eksempel kan du fortælle, at du kender til en anden dreng/pige, som har oplevet krig, flugt eller psykisk syge forældre, og som reagerede på samme måde som den pågældende elev. Ofte har eleven ikke selv ord til at beskrive, hvordan han eller hun har det, og støtten i at tale om det kan hjælpe eleven til at forstå og strukturere sine følelser. Desuden kan det give eleven en oplevelse af, at følelserne er normale, og at der er andre i samme situation.

Elev i 4. klasse, projekt 'Børn af Krig og Fred' 2011

Temaugø om flugt

En god måde at skabe forståelse og respekt omkring flygtningefamiliers situation hos både flygtningebørnene selv, deres klassekammerater og skolens forskellige faggrupper er at udbrede viden om det at være flygtning og bryde tabuer herom. Det kan for eksempel gøres ved temaugøer med emner som flugt, krig, forfølgelse, menneskerettigheder, livet i eksil med videre. Desuden kan et emne om ligheder og forskelligheder eleverne imellem (for eksempel sprog, udseende, beklædning) være relevant, så eleverne lærer at omfavne diversiteten i klassen.

Se metodehæftet "*Børn af krig og fred. Flygtningebørn i folkeskolen*" af Center for Udsatte Flygtninge (2011) for inspiration til aktiviteter og materialer om emnet flygtninge til elever på mellemtrinnet.

- **Understøt alternative udtryksformer.** Det er forskelligt fra kultur til kultur og fra person til person, hvorvidt følelser er noget, man taler om og deler med andre. Hvis eleven har været udsat for eller har været vidne til grusomme oplevelser, kan eleven vælge alternative udtryksformer såsom at tegne, male eller lege rollespil. Understøt disse udtryksformer og tal eksempelvis med eleven med udgangspunkt i en konkret handling, leg eller tegning.

- **Forvent noget af eleven og udfordr i niveau.** Det er vigtigt at vise, at du forventer noget af flygtningebørn, selvom de ofte har været udsat for voldsomme begivenheder. Tydeliggør krav og forventninger og italesæt, at du er parat til at hjælpe, indtil de kan selv. Eleverne har behov for succesoplevelser og udfordringer, der er inden for deres rækkevidde. Følelsen af at kunne noget er særlig vigtig for flygtningebørn, da de ofte kan have mistet tiltroen til egne evner. De, som har det svært fagligt, skal også have mulighed for andre aktiviteter, der får deres særlige evner frem.
- **Accepter elevens modersmål.** Barnet er vant til at udtrykke sig på sit modersmål og skal fortsat have lov til det. Dette er ikke i modstrid med, at barnet skal lære dansk. Opfordr gerne forældre til at tale så meget som muligt med barnet derhjemme på familiens modersmål, da det styrker barnets sprogkompetencer og dermed øger indlæringen af det danske sprog. Sørg endvidere for at understøtte barnets sproglige udvikling i alle fag, ikke kun i dansk- eller sprogundervisningen.

Elevmentorordning

På Paradisbakkeskolen i Nexø har de stor glæde af en elevmentorordning, som de kalder Klassevenner. Hvert nyankommet flygtningebarn får tilknyttet to klassevenner i sin klasse, som blandt andet sidder ved siden af flygtningebarnet til undervisningen og støtter ham eller hende fagligt, for eksempel med praktisk hjælp til løsning af opgaver eller gengivelse af beskeder.

Leder af modtageklasserne på skolen, Annika Bayskov, fortæller, at det er vigtigt at følge op på, hvordan det går med klassevennerne. Det kan for eksempel være en god idé at bytte klassevenner en gang imellem, så alle i klassen får prøvet det, og det bliver et fælles ansvar. På den måde lærer flygtningebarnet også flere elever i klassen at kende. Både flygtningebørn og klassevenner har taget rigtig godt imod ordningen, og der udvikler sig ofte venskaber mellem børnene. Ordningen kan således være en god måde at støtte nye flygtningebørn i deres læring og tilegnelse af det danske sprog samt fremme den sociale integration af dem i klassen.

Ritualer

Det skaber tryghed og reducerer stress for eleven, hvis dagene i skolen ligner hinanden. Det styrker desuden eleven i troen på, at han eller hun er i stand til at forstå sine omgivelser og forudse, hvad der vil ske. Det er derfor en god idé med tilbagevendende ritualer, som skaber genkendelighed og udgør en ramme omkring skoledagen. Dermed får eleven energi og overskud til tilegnelse af de skolemæssige færdigheder og til samvær med andre elever.

Ritualer dækker over alle de gentagne aktiviteter, som går igen i løbet af dagen, ugen og året. Det gælder således både start og afslutning på undervisningstimen og skoledagen, ritualer for spisning, overgang fra skole til fritidstilbud og i forhold til ferier, fødselsdage, skolefester, fastelavn, højtider med videre.

Dagsorden

Skriv hver morgen en dagsorden på tavlen. Noter i fællesskab med eleverne dato, ugedag og evt. årstid, samt hvad programmet for dagen er. Hver undervisningstime indledes endvidere med et program for timen på tavlen, gerne understøttet af piktogrammer. Hvis nogle elever har et særligt program, fordi de ikke formår at følge den planlagte undervisning fuldt ud, kan de desuden have eget program på deres bord.

Alle samfund har deres særlige ritualer, og nogle er knyttet til helligdage og højtider. Spørg ind til hvilke traditioner, familien markerer. Dermed viser du interesse for deres baggrund og anerkender, hvad der er vigtigt og naturligt for dem.

Danmark modtager for tiden mange flygtninge fra Syrien. De fleste syrere beklender sig til islam, hvor man eksempelvis fejrer Eid som afslutning på ramadannen. Denne højtid kan sammenlignes med den kristne jul. I kan markere højtiden ved at invitere børn, forældre og søskende til en dag med mad, dans og leg.

På Foreningen Nydanskers hjemmeside finder du 'Højtidskalenderen', som giver overblik over højtider og traditioner.

Organisering

Organisering i undervisning og leg kan hjælpe eleverne med at bryde forvirring og rastløshed.

Organisering i undervisning

- **Muliggør alternative arbejdsstillinger.** Det kan være vanskeligt at sidde stille i længere tid ad gangen, hvis man har koncentrationsbesvær eller er præget af uro og hyperaktivitet. Skab derfor et miljø, hvor det er acceptabelt at skifte arbejdsstilling. Det kan for eksempel være, at eleven må stille sig ud til væggen ved behov for at stå op, eller det kan understøttes med bolde, puder eller madrasser.
- **Inddrag bevægelse i undervisningen.** Afhjælp indre uro og kropsspændinger ved at få bevægelse ind i undervisningen. Det kan både gøres ved hjælp af bevægelsesaktiviteter, der har et fagligt indhold, og som integreres i undervisningen, og ved aktive pauser, hvor undervisningen kortvarigt afbrydes for, at eleverne kan hoppe, løbe, strække sig eller lignende.

Find inspiration til integreret bevægelse og aktive pauser på www.aktivrundti.dk, www.saetskolenibevaegelse.dk eller www.trivselogbevægelse.dk/index.php/brain-breaks/.

CASE: Alis uro nedtrappes

Ali er flygtet fra Syrien med sine forældre og lillesøster. Inden de kom til Danmark, har de boet under kummerlige forhold i Libanon i flere år. Ali går nu i 7. klasse efter halvandet år i en modtageklasse. Han er en kvik dreng, men han har svært ved at koncentrere sig om skolearbejdet og bliver ofte urolig efter kort tids undervisning. Han har da svært ved at sidde stille, afbryder og taler konstant til sin sidemand.

Alis lærere beslutter sig for at møde ham i det urolige og derefter nedtrappe uroen. Når Ali begynder at vise tegn på uro, gør de derfor brug af aktive pauser. Først bruges øvelser, hvor pulsen kommer op ved for eksempel løb eller hop, herefter mere rolige øvelser for eksempel i gå-tempo, hvorefter der sluttes af med rolige øvelser med fokus på vejtrækning. Nogle gange deltager hele klassen i de aktive pauser, hvis der generelt er et behov for pause. Andre gange er det kun Ali, som er blevet instrueret i, hvordan og hvor længe han skal lave øvelserne. Ali får desuden mulighed for at skifte arbejdsstilling i løbet af undervisningstimerne, så han skiftevis sidder, står og ligger på en madras.

Eksempel på øvelse til at finde ro og balance

Denne øvelse er god som aktiv pause i undervisningen på alle klassesetrin: Stå med begge fødder tungt på gulvet. Træk vejret dybt et par gange (vis tydelig ind- og udånding). Sæt den ene fods hæl oven på vristen af den anden fod og find balancen. Træk vejret dybt to-tre gange (kan gøres sværere ved at lukke øjnene). Skift så det nu er modsat hæl på modsat vrist og gentag vejtrækning. Slut af med at stå med begge fødder tungt i gulvet, træk vejret dybt ind, mens der med arme og hænder laves en "trækron" over hovedet. Pust ud mens "trækronen" åbner sig, og fingrene vipper, dvs. "bladene falder af", og armene sænkes ned langs siden. Gentag.

Organisering i leg

Hvis et barn er traumatiseret, er det måske ikke i stand til at lege på samme måde som andre børn og kan derfor have brug for hjælp til at lære eller genlære det. Leg kan være helende og medvirke til at bearbejde de traumatiske oplevelser. En voksen kan i den sammenhæng være en stor hjælp i forhold til at organisere lege og gøre dem konstruktive og meningsfulde.

Lege kan gøre børnene mere bevidste om sig selv ved at sætte deres følelser, krop og fantasi i centrum og kan samtidig styrke deres sociale og sproglige færdigheder. Alle alderstrin kan erfaringsmæssigt have glæde af leg, også elever i udskolingen. Det giver en pause, så eleverne lettere kan fokusere og koncentrere sig, og det giver fornyet energi til at arbejde videre.

Du kan blandt andet støtte elevernes leg på følgende måder:

- **Støt aktivt elevernes leg, indtil de selv kan overtage den.** Det gælder også den frie leg. Bekræft barnet i legen og hjælp barnet med at sætte ord på legen. Flygtningebarnet har behov for tilstedeværelse af en tydelig og nærværende voksen, som hjælper med at organisere legen. Du kan som fagperson hjælpe med en klar rollefordeling samt regler og normer, der styrer legeforsøget.
- **Lær eleverne regler for lege.** Eleverne har helt lavpraktisk brug for hjælp til at lære reglerne for lege for at kunne tage aktivt del i det sociale fællesskab. Det kan også være en god idé, at medarbejdere og de øvrige elever lærer nogle af de lege, flygtningebarnet har leget i sit hjemland. Det skaber en følelse af ligestilling, når barnet kan lære lege fra sig, og lege kan desuden være kulturbærende. Det vil sige, at barnets kulturelle identitet styrkes, når oprindelige lege og sange holdes ved lige.

Hjælp til samvær i pausen

Lav et lege-/aktivitetskatalog med et repertoire af lege, aktiviteter og/eller spil, som alle i klassen kender og kan lide at foretage sig i pauserne. Det giver flygtningebarnet mulighed for at tage initiativ til samvær med de andre elever. Flygtningebarnet kan fremvise en bestemt side i kataloget – for eksempel med et billede af et spil UNO – for at spørge, om der er én, der vil spille UNO, eller i de ældre klasser om der er nogen, der vil med i kantinen eller lignende.

Du kan finde gode eksempler på lege/aktiviteter for flygtningebørn på www.flygtning.dk/udsatte under 'materialer'. Her finder du publikationen "Ud på gulvet. Lege, der styrker børns sprog og sociale færdigheder" samt flere inspirationsfilm. Derudover kan du finde en række lege og aktiviteter specielt for traumatiserede børn i Levine og Kline (2007) og Lyng (2004).

Forældresamarbejde

Som fagperson kender man alt til vigtigheden af et godt samarbejde mellem skole og hjem, som bygger på ligeværdig dialog og gensidigt kendskab. For at skabe de bedste rammer omkring en elev med flygtningebaggrund på frie grund- og efterskoler, kan det have særlig stor betydning at få etableret et godt forældresamarbejde. Et tæt forældresamarbejde med god kommunikation og gensidig informationsudveksling er nemlig afgørende for, at flygtningebørn klarer sig godt i skolen og fremover.

Det er ikke kun eleven, der skal lære at gå i en dansk skole. Familiens møde med frie grund- og efterskoler er også et møde med en ny kultur og et fremmed sprog. For mange forældre er skole-hjem samarbejde et ukendt fænomen, og skolens medarbejdere skal derfor tydeligt formidle, at både skole og forældre skal medvirke i samarbejdet samt tydeliggøre spilleregler og forventninger.

En god velkomst

Det er af stor betydning for forældresamarbejdet, at eleven og familien får en god velkomst på skolen, hvilket bedst gøres ved hjælp af en fast modtagelsesprocedure. Dette kan for eksempel indebære en velkomstsamtale med den kommende elev og forældre, hvor der er fokus på følgende:

- **Intro til skolen.** Introducer familien for den enkelte skoles formål, værdier, tilrettelæggelse af undervisning, forældretilsyn, eventuelle elevplaner med videre. Dette er typisk meget anderledes end det, elev og forældre har været vant til. Tydeliggør desuden hvilke forventninger, skolen har til forældrene, og at det indebærer, at forældrene engagerer sig i barnets hverdag, at de deltager i forældremøder og skole-hjem samtaler, og at de kontakter skolen, hvis der er begivenheder, der påvirker barnets skolegang.
- **Få kendskab til familien.** Spørg ind til, hvor familien kommer fra, hvilke(t) sprog, de taler, hvor mange år eleven har gået i skole, og hvornår eleven havde sidste skoledag i oprindelseslandet. Spørg også om eleven kan lide at gå i skole, og hvilke fag eleven er særligt glad for. Hvis forældrene synes, at der er noget vigtigt, I skal vide om deres barn, kan det også komme frem her. Der kan eksempelvis være savn af familiemedlemmer eller traumatiserende oplevelser under flugten.

Hjemmebesøg

Hjemmebesøg kan være en god måde at opbygge en tæt forældrekontakt og et tillidsbaseret forhold mellem skole og hjem. Når mødet foregår i hjemmet, skabes en uformel stemning, og forældrene føler sig ofte mere trygge, når de er på hjemmebane. Desuden giver hjemmebesøg mulighed for et mere helstøbt billede af familiens trivsel. Da forældrene har en værtsrolle, anbefales det, at tungere 'problemstof' drøftes på skolen, da det kan være vanskeligt som vært at udvise uenighed eller utilfredshed.

- **Italesæt det usagte.** Det har stor betydning for en god dialog, at der tages højde for de uskrevne regler, som præger det danske samfund og dermed også skolen. Tal derfor om det underforståede og tag ikke egne selvfølgeligheder for givet. Det gælder også det helt lavpraktiske såsom at møde til tiden, deltage i idræt, lejrskole, at have madpakke med og brug af forældreintra.
- **Husk opfølgningssamtaler.** Det første møde med skolen kan være overvældende for familien, da alt er nyt og anderledes. Sørg derfor for at afholde en eller flere opfølgningssamtaler, hvor familien får mulighed for at stille nogle af de spørgsmål, de ikke fik stillet ved den første samtale. Her er der desuden mulighed for at følge op på, hvordan familien har det, og hvordan de oplever, at eleven er faldet til i klassen.
- **Brug tolk.** Husk at bestille tolk til velkomstsamtalen og de efterfølgende opfølgningssamtaler. Se mere under 'Tolkning' på s. 42.

Ud over den gode velkomst er det i samarbejdet med flygtningefamilier vigtigt at være opmærksom på følgende:

- **Respekt for forældrenes rolle og ansvar.** Det er vigtigt at møde forældrene på en måde, så de får tro på egne muligheder og forudsætninger for at støtte deres barns skolegang. Vis respekt ved at have forventninger til forældrene og deres forældrerolle og lytte til, hvad de fortæller.
- **Juster forventninger undervejs.** I nogle flygtningefamilier, hvor forældrene er traumatiserede, påvirket af eksilstress og måske har en række socioøkonomiske udfordringer, for eksempel som følge af arbejdsløshed, kan forældrenes forældreevne være nedsat. Det kan dermed være vanskeligt for dem at påtage sig det forventede ansvar og at involvere sig i møder og skolearrangementer. Det kan derfor være nødvendigt i en periode at nedtone forventningerne til forældrene og tilbyde familierne ekstra støtte. Det kan for eksempel være, at man har noget låne-idrætstøj liggende i klassen, eller at man arrangerer en madordning, hvis der er børn, der i en periode ikke får madpakker med hjemmefra.

CASE: Fatme på 'politiarbejde'

Fatme går i 5. klasse. Hun har altid været en sød og omgængelig pige, dog får hun indimellem nogle raserianfald, hvis hun møder modgang eller uretfærdighed. Fatme taler meget, også når hun ikke skal, og hun er hele tiden opmærksom på, hvis nogen ikke gør det, der er anvist. Det er på det seneste taget til, og hun er meget forstyrrende i klassen.

Fatmes mor indkaldes til en samtale på skolen, for at der kan findes en løsning på problemet. Moren fortæller, at hun ofte er ked af det og kommer til at græde foran børnene. Hun savner og bekymrer sig om sin familie i hjemlandet. Hun ønsker ikke at fortælle børnene om sine bekymringer og spørger, om klasselæreren kan tale med Fatme.

Klasselæreren tager nogle samtaler med Fatme, hvor hun fortæller, hvordan børn kan have det, når de bekymrer sig meget for deres forældre. Hun lægger vægt på, at børn ikke har skyld og ansvar i forhold til forældres oplevelser og reaktioner. Fatme kan kramme sin mor, når hun ser, at moren er ked af det, og fortælle hende, at det gør hende ked af det, når moren er ked af det. Klasselæreren taler også med Fatme om, at hun gerne må holde fri for 'politiarbejde' i timerne (hun behøver ikke at holde øje med retfærdighed og de andre elevers handlinger). Lærerne skal nok tage sig af det. I den næste tid taler klasselæreren og Fatme sammen en gang om ugen, og lærerteamet støtter Fatme i 'at holde fri'.

- **Formidl oplysninger om elevens personlige, sociale og faglige udvikling.** For nogle forældre med flygtningebaggrund er det nyt, at skolen også fokuserer på andre udviklingsområder end det faglige. Det er derfor vigtigt at forklare forældrene, at elevens personlige og sociale udvikling også tillægges stor betydning i danske skoler.

Søjler over barnets udvikling

Tydeliggør barnets udvikling for forældrene ved at tegne tre søjler, der markerer de tre udviklingsområder. En søjle udgør således elevens personlige udvikling, den anden elevens sociale udvikling og den tredje er elevens faglige udvikling. Der kan eventuelt tegnes flere faglige søjler. Marker nu i første søjle den forventede udvikling på et givent klassetrin og vis herefter elevens placering. Kom med eksempler og begrund placeringen. Herefter fortsættes med anden og tredje søjle. Søjlerne giver et klart billede af, hvordan eleven klarer sig på de forskellige områder, og tydeliggør, at eleven kan klare sig rigtig godt på nogle områder, mens der er plads til forbedring på andre.

Eksempel på søjle over social udvikling for Ahmed i 4. klasse: Målet for klassen er, at eleverne bliver bedre til at arbejde i grupper.

Begrundelse for Ahmeds placering: Ahmed er i udvikling mod at blive god til at arbejde i en gruppe. Han er begyndt at tage ansvar og medvirker til få gjort opgaverne færdige. Han skal arbejde med at blive bedre til at lytte til de andre i gruppen.

Unge med flygtningebaggrund på efterskoler

Unge med flygtningebaggrund er først og fremmest teenagere med individuelle behov, og de skal derfor modtages, ses og behandles som skolens øvrige elever. Dernæst er de flygtninge, hvorfor det kan være givtigt at være opmærksom på de udfordringer, de kan have, og tilrettelægge undervisningen og det sociale liv omkring skolen med blik for dette. De følgende afsnit vil derfor have fokus på, hvad du som fagperson skal være opmærksom på i arbejdet med unge flygtninge, herunder uledsagede flygtningebørn.

Der tages i det følgende udgangspunkt i arbejdet med unge med flygtningebaggrund på efterskoler, da du typisk møder de unge flygtninge her, og da efterskoler desuden har nogle særlige rammer, der adskiller sig fra andre skoler. Nedenstående viden og anbefalinger kan dog med fordel også anvendes i arbejdet med unge flygtninge på grundskolens ældste klassetrin og gymnasier.

Generelt om unge med flygtningebaggrund

Lige som alle andre flygtningebørn påvirkes unge flygtninge af de oplevelser, de har haft før, under og efter flugten. Teenagere kan være særligt udsatte, da de udviklingsmæssigt er på et kognitivt højere niveau end yngre skolebørn og derfor i højere grad vil reflektere over de hændelser, de har været udsat for. Samtidig har de endnu ikke udviklet redskaber til personligt og socialt at håndtere de mange følelser og reaktioner, disse kan medføre.

Da teenageårene i forvejen er en sårbar og turbulent tid, kan unge med flygtningebaggrund have særlig vanskeligt ved at bearbejde traumer. De kan blive forvirrede omkring deres identitet, tage et for stort ansvar og stille for høje krav til sig selv. Det betyder, at de ofte tidligt indtager en voksenrolle og dermed modnes hurtigere end deres jævnaldrende.

Tilpasningen til et nyt liv i Danmark kan også være udfordrende for unge flygtninge, da de skal forholde sig til en dansk ungdomskultur, som for de fleste vil adskille sig væsentlig fra, hvad de kender fra deres hjemland. Mange får måske deres første møde med fester, alkohol, rygning og kærester.

Familiens normer, værdier og struktur står i nogle tilfælde i modsætning til den frihed, som etnisk danske unge har. For nogle unge kan det derfor være vanskeligt at leve op til familiens forventninger, hvis de ønsker at være sammen med kammerater, der lever et typisk dansk ungdomsliv. Dette kan medføre en splittelse, hvor den unge på en og samme tid ønsker at opnå anerkendelse fra både deres forældre og de nye kammerater.

De unge står ofte alene med denne splittelse, da de ikke føler, at de kan tale med deres forældre eller kammerater om det. Som fagperson kan det være svært at opdage, da mange unge holder det for sig selv af hensyn til loyalitet for forældrene.

Du skal være opmærksom på følgende, som kan indikere, at den unge har svært ved at håndtere og integrere normer og værdisæt fra hjemmet og deres øvrige sociale liv i Danmark:

- Vanskeligheder ved at knytte relationer
- Stress, angst og depression
- Indlæringsvanskeligheder og koncentrationsbesvær
- Humørsvingninger
- Dårligt selvværd
- Søvnproblemer og mareridt.

Tegnene er meget sammenfaldende med symptomerne på traumer og mistrivsel i øvrigt, hvorfor det er vigtigt at lære den unge flygtning godt at kende og at skabe en tillidsfuld relation til ham eller hende, så han/hun tør åbne sig og fortælle om sin situation.

Særligt om social kontrol

I langt de fleste tilfælde vil et godt forældresamarbejde og samtaler med den unge skabe en god integration mellem de normer og værdier, der findes i henholdsvis skole og hjem. I enkelte tilfælde bliver de dog så svært forenelige, at den unge underlægges social kontrol af familien for at sikre, at han eller hun efterlever familiens værdier og normer.

Social kontrol kan komme til udtryk på følgende måde:

- Familien overvåger brug af mobil og computer
- Krav om bestemt påklædning
- Forbud mod at gå andre steder hen uden for skolen i fritiden (fx til den nærliggende by)
- Trusler, chikane og fysisk vold
- Følelsesmæssigt pres fra familien, der pålægger den unge skyld- og skamfølelser.

Social kontrol kan være så omsiggribende, at den unge udsættes for psykiske eller fysiske overgreb. Dette kan have alvorlige konsekvenser for den unge flygtning, der kan udvikle modløshed, tristhed, stress og angst.

Faglig sparring om æresrelaterede konflikter

Hvis du står over for en ung, der udsættes for social kontrol, splittelse mellem to kulturer eller lignende, og du har brug for sparring, kan du få gratis, professionel rådgivning hos Etnisk Ung.

Læs mere på www.etniskung.dk eller ring på telefonnummer 32 95 90 19 alle hverdage mellem 9.00-15.00. Etnisk Ung tilbyder desuden en anonym, døgnåben hotline til unge på telefonnummer 70 27 76 66.

Uledsagede flygtningebørn

Uledsagede flygtningebørn er mindreårige flygtninge, der kommer til Danmark uden deres forældre eller primære omsorgspersoner. I 2015 søgte 2068 uledsagede flygtningebørn asyl i Danmark, hvilket er en markant stigning fra de foregående år. Hovedparten af de uledsagede er over 15 år, når de kommer til landet, og langt de fleste er drenge.

Uledsagede flygtningebørn står i en særligt sårbar situation, da de foruden deres oplevelser fra hjemlandet samt en ofte lang og voldsom flugt, kommer til et fremmed land uden deres familie. De skal altså håndtere ensomhed og savn af deres familie og venner samtidig med, at de uden støtte fra deres nærmeste skal tilpasse sig et nyt land, hvis sprog, sociale normer og kultur, de ikke kender.

Uledsagede flygtningebørn har således et særligt behov for få etableret et netværk, som kan skabe den følelse af sikkerhed, tryghed og forudsigelighed, som de mangler, grundet deres eksiltilværelse uden familie.

Selvom uledsagede flygtningebørn er en af de mest sårbare flygtningegrupper, er de ofte også meget målrettede, selvstændige og ressourcestærke – de har klaret flugten alene. Og de har haft en drøm om at få en bedre tilværelse end den, de er flygtet fra. Ofte har de derfor store forventninger til en hurtig integration i Danmark med uddannelse og arbejde, så de kan klare sig selv. Dette kan komme til udtryk som en stærk motivation men også som utålmodighed. Og det kan være svært, hvis forventningerne viser sig ikke at blive indfriet.

Tilbud til unge flygtninge

Unge flygtninge kan have glæde af at deltage i fora, hvor unge, der oplever de samme problemstillinger som dem selv, mødes og støtter hinanden.

MindSpring er et psykosocialt gruppeforløb, hvor unge flygtninge kan få ny indsigt, viden og bevidsthed om egne psykosociale reaktioner på krig, flugt og eksiltilværelse samt betydningen af sociale netværk. MindSpring-grupper ledes af frivillige MindSpring-trænere med samme baggrund og sprog, som deltagerne. Se mere på www.mindspring-grupper.dk.

DFUNK, Dansk Flygtningehjælp Ungdom, tilbyder bl.a. lokale ung-til-ung grupper, hvor unge flygtninge møder andre unge (både etnisk danske og unge med flygtningebaggrund). Her deltager de i forskellige fritidsaktiviteter, såsom spil, udflugter, idræt og madlavning. I grupperne får de unge flygtninge både et frirum, hvor de kan glemme bekymringer og svære oplevelser, og et læringsrum, hvor de kan få viden og udvikle nye færdigheder i forhold til det danske samfund. Læs mere på www.dfunk.dk.

Hvordan støtter du i praksis unge flygtninge på efterskoler?

Det følgende omfatter en række anbefalinger, som blandt andet er inspireret af Galtrup Musik- og Idrætsefterskole og Efterskolen Kildevæld, som begge har mangeårige erfaringer med modtagelse af unge flygtninge.

Inden modtagelsen

- **Giv familien og den unge en grundig introduktion til skolen.** Det er afgørende, at familie/værge og den unge forud for opholdet får et grundigt kendskab til skolen og dens retningslinjer via information fra skolens medarbejdere og evt. forstander. Her kan et besøg på skolen anbefales, så skolens liv og aktiviteter bliver konkret for den unge og forældre/værge. Dette kan medvirke til at skabe tryghed omkring den unges kommende efterskoleophold.

- **Lær den unge at kende.** Sørg for at I har et godt kendskab til den unge og dennes familie inden opholdet. For uledsagede er det vigtigt med en god kontakt til den unges bagland, som for eksempel kan være plejefamilie, bosted, værge eller hjemkommune. På den måde kan I få afklaret særlige behov hos den unge og aftale, hvordan disse bedst tilgodeses.
- **Forbered jer på modtagelsen.** Det kan for eksempel gøres ved at oprette faget dansk som andetsprog på skolen og at have en lærer, der er uddannet i faget. Hvis skolen kun har meget få tosprogede elever, kan flere skoler eventuelt deles om en lærer med uddannelsen.
- **Overvej hvor mange unge flygtninge I kan modtage.** Det kan være en god idé at optage mindst to flygtninge på skolen, da det mindsker risikoen for isolation og ensomhed, når den unge flygtning har mulighed for et fællesskab med en anden ung i samme situation. Vær omvendt også opmærksomme på, at optagelse af mange tosprogede kan reducere mulighederne for at lære dansk sprog og kultur at kende, da unge ofte vil gruppere sig sprogligt eller kulturelt i grupper.
- **Udarbejd klare retningslinjer.** Hold fast i at hverdagsregler på efterskolen, såsom at møde til tiden, skal overholdes af alle. Det forbereder bedst de unge på deres videre uddannelse og kommende arbejde efter endt efterskoleophold.

Diskutér og aftal i medarbejdergruppen og ledelsen, hvordan I som skole ønsker at gribe flygtningefamilier og den unges eventuelle særlige ønsker og behov an. Det kan for eksempel dreje sig om:

- Religiøse hensyn (såsom at etablere et bederum, servere et alternativ til svinekød, samt mulighed for at faste)
- Hvordan I håndterer det, hvis en elev er underlagt negativ social kontrol
- At tage stilling til, om I vil være fleksible i forhold til skolens regler og hvordan. Det kan for eksempel være tilsidesættelse af krav om at blive på værelset, hvis den unge har behov for at gå en tur om natten ved søvnløshed.

En tryk opstart

Det kan være en god idé, at uledsagede flygtningebørn har mødt deres kommende kontaktlærer forud for efterskoleopholdet – gerne flere gange hvis muligt. På den måde bliver den unge mere tryk ved opstarten og bedre forberedt på, hvordan det er at gå på skolen.

- **Afstem forventninger.** Italesæt hvilke forventninger I på skolen har til den unge, og at det blandt andet indebærer at følge undervisningen, møde til tiden og lave lektier. Tydeliggør endvidere betydningen af deltagelse i fællesskabet på efterskolen.

Under efterskoleopholdet

Når den unge flygtning er begyndt på efterskolen, er følgende vigtigt at have for øje:

- **Giv unge flygtninge succesoplevelser.** Find ud af hvad den enkelte unge er god til og støt ham eller hende i at blive endnu bedre. I starten, hvor den unge måske taler begrænset dansk, kan det være, at succesoplevelserne skal findes uden for klasseværelset – for eksempel inden for en sportsgren eller i musiklokalet. Det kan give de unge en oplevelse af at kunne noget og blive værdsat, hvis hele skolen for eksempel hepper på dem under en fodboldkamp.
- **Skab forståelse for og kendskab til det danske samfund.** De fleste unge flygtninge, særligt de nyankomne, har et stort behov for støtte til kulturformidling. Her kan efterskolens medarbejdere hjælpe med at formidle, hvad det vil sige at være medborger i et vestligt, demokratisk land. Helt lavpraktisk kan eleverne introduceres for netbank, NemID, transport i lokalområdet, og du kan efter behov deltage i lægebesøg med videre. Derudover handler det om at videregive viden om dansk kultur, sociale normer og samfundsforhold.

- **Støt den unge i forhold til eventuelt kultursammenstød.** Som fagperson er det vigtigt, at du viser anerkendelse og respekt over for de værdier og normer, familien har, og at du støtter den unge i at navigere i de forskellige sæt af muligheder, forventninger og krav, der kan være i skole og hjem. Udvis forståelse ved at fortælle den unge at det er almindeligt, at han eller hun oplever sig splittet. Giv udtryk for at den unge uforpligtende kan komme og få en snak, eller henvis til telefonisk rådgivning (for eksempel Etnisk Ung). Det er vigtigt, at den unge oplever, at der ikke er berøringsangst over for hans eller hendes kulturelle og sproglige baggrund, da det kan styrke den unge i at turde tale om det vanskelige ved at navigere mellem to kulturer.

Dyrk kulturmødet

Galtrup Musik- og Idrætsefterskole har gode erfaringer med at afholde temaaftener om de lande, som eleverne kommer fra. De bruger desuden geografiundervisningen til at have særligt fokus på disse lande og afholder kulturelle arrangementer med blandt andet mad og dans.

- **Vær rummelig.** Unge med flygtningebaggrund skal lære at være teenagere i en dansk kontekst med den frihed og de forventninger, det indebærer. De kan derfor komme til at overskride grænser for at afsøge den nye virkelighed. Tag en konstruktiv dialog med de unge om disse grænser og støt dem i at finde balancen mellem frihed og de regler, der gælder på efterskolen. Nogle uledsagede har endvidere været vant til at klare sig selv i en længere periode, hvorfor det kan kræve en tilvænningsperiode at tilpasse sig skolens regler.
- **Hold hvad du lover og udvis retfærdighed.** Unge med flygtningebaggrund har ofte oplevet overskridelse af deres personlige integritet før eller under flugten, hvilket kan betyde, at de har mistet tilliden til, at andre mennesker vil dem det godt. Derfor er det vigtigt, at de mødes

af troværdige voksne, som de kan stole på og være fortrolige med. Hvis det ikke er muligt at holde et løfte, bør du særlig tydeligt forklare unge flygtninge hvorfor.

- **Forældresamarbejde.** Sørg for at inddrage flygtningeforældre i samme omfang som andre forældre og lad ikke eventuelle sproglige barrierer forhindre dette. Tydeliggør over for forældrene hvilke forventninger, I har til dem fra skolens side, og italesæt hvad de kan forvente sig af jer.

Uledsagede flygtningebørn har en frivillig værge, som har den juridiske forpligtelse for dem. Værgen bør inddrages i elevens efterskoleophold og inviteres til skole-hjem samtaler med videre.

Inddragelse af netværk

På Efterskolen Kildevæld har de gode erfaringer med at inddrage flygtningefamiliens netværk. En ven af familien, et familiemedlem, en nabo eller lignende kan for eksempel deltage i forældrekonsultationer eller arrangementer sammen med forældrene. På denne måde anvendes de ressourcer, der allerede eksisterer i familiens netværk.

- **Øvrige anbefalinger.** Inspiration fra STROF-modellen kan med fordel også anvendes i forhold til unge flygtninge (se s. 18).

Tolkning

En forudsætning for et godt skole-hjem samarbejde er, at medarbejdere på skolen og forældre kan forstå hinanden. Skolen har pligt til at gøre sig forståelig og at sikre, at skolen forstår, hvad forældrene siger.

- **Brug tolk.** I samtaler med forældre, der ikke taler dansk, er det nødvendigt at anvende tolk. Spørg forældrene, hvilket sprog de taler, og vær sikker på, at de forstår tolken inden samtalen. Det kan være en god idé, at den enkelte skole udarbejder en politik for anvendelse af tolke, så medarbejderne kan agere ud fra faste retningslinjer. Få inspiration og gode råd om tolkning i Social- og Integrationsministeriets "Tolkeguide" (2012).
- **Brug aldrig eleven som tolk.** For at undgå, at eleven involveres i emner, som er forbeholdt voksne, må eleven aldrig anvendes som tolk. Det gælder også i den daglige dialog, hvor det kan virke uskyldigt at lade eleven oversætte beskeder om manglende idrætstøj, madpakke eller lignende. Dette er vigtigt for at undgå, at eleven pålægges en rolle og et ansvar, som han eller hun ikke har forudsætninger for at kunne håndtere. Eleven må ikke få følelsen af at være ansvarlig for forældrenes holdninger og handlinger. For unge flygtninge vil tolkning desuden kunne forstærke en følelse af at være splittet mellem skole og hjem, samt følelsen af at skulle 'forsvare' begge dele.

Hjælp til oversættelse

Når der skal gives små beskeder i hverdagen, kan det være en hjælp at anvende programmer, der kan oversætte. Et eksempel er applikationen SayHi Translate, der kan downloades til en iPad eller telefon. Det anbefales dog at prøve med ord, billeder/tegninger og kropssprog først.

I den daglige dialog med arabisktalende flygtninge kan den nye dansk-arabiske/arabisk-danske billedordbog, "1001 arabiske ord", desuden være en hjælp.

Pas på dig selv!

Det er berigende og fagligt udfordrende at arbejde med flygtningebørn. Du gør en forskel, fordi du møder barnet hver dag.

I forbindelse med samtaler med elever og forældre vil du opleve, at nogle er mere åbne om deres fortid end andre. Nogle har ikke lyst til at fortælle om sig selv, mens andre har et behov for at fortælle deres historie i detaljer. Forsøg at imødekomme begge dele, men vær opmærksom på, at du ikke er terapeut. Sæt derfor grænser og hold fast i din rolle som medarbejder på en skole. Har du mistanke om, at en elev eller forælder er traumatiseret, bør du viderehenvise til specialiserede fagfolk, der kan give en målrettet terapeutisk behandling.

Når mennesker involveres i andres glædelige som sørgelige historier, er det naturligt at blive følelsesmæssigt berørt. Vær opmærksom på, om du bliver rørt i en sådan grad, at du oplever ikke at kunne håndtere dine følelser. Professionelle kan også blive sekundært traumatiserede. Det er derfor vigtigt at tale sammen om nye problemstillinger, svære historier og andet, der fylder ved modtagelsen af familier med flygtningebaggrund. Gør brug af kollegial sparring og hvis muligt også supervision. Inddrag ledelsen i særligt svære sager og efterspørg retningslinjer for håndtering af særligt sårbare elever, hvis sådanne ikke allerede findes.

NY PULJE SIKRER GRATIS FRITIDS AKTIVITETER TIL FLYGTNINGEBØRN OG -UNGE!

Vidste du, at flygtninge på integrationsydelse kan søge om økonomisk støtte til fritidsaktiviteter og fritidsudstyr?

Både børn under 18 år og unge mellem 18 og 30 år kan søge.

Se mere på www.fritidspuljen.flygtning.dk.

Mere viden om og for flygtninge

Litteratur og materialer for dig og dine kolleger

Blauenfeldt M., Priskorn S. og Svendsen G., *Traumatiserede flygtninge og socialt arbejde*. Hans Reitzels Forlag, 2013

Center for Udsatte Flygtninge, *Flygtningebørn – virkningsfulde indsatser. Forskningsregistrant om psykosociale interventioner for børn og unge med flygtningebaggrund*, Dansk Flygtningehjælp, 2011

Center for Udsatte Flygtninge, *Børn af krig og fred. Flygtningebørn i folkeskolen*, Dansk Flygtningehjælp, 2011

Glistrup K., *Hvad børn ikke ved...har de ondt af. Bryd tavsheden*. Hans Reitzels Forlag, 2014

Granum M. og Siem M., *Ud på gulvet. Lege der styrker børns sprog og sociale færdigheder*. Integrationsnet – En del af Dansk Flygtningehjælp, 2013

Lyng N., *Gør mig glad igen - Mødet med det traumatiserede barn i institution og skole*. Forlaget Hovedland, 2004 (E-bog)

Ministeriet for Børn, Undervisning og Ligestilling, *Styrk sproget. En guide til at løfte fagligheden for tosprogede børn og unge i skole og fritidstilbud*

Montgomery E. og Linnet S., *Børn og unge med flygtningebaggrund. anbefalinger til professionelle*, Hans Reitzels Forlag, 2012

OASIS og Institut for Psykologi, Københavns Universitet, *Mental sundhed og trivsel i skolen for unge flygtninge og indvandrere*, 2014

Social- og Integrationsministeriet, *Tolkeguide. Håndbog om tolkning i den kommunale indsats*, 2012

Nyttige hjemmesider

Traume.dk (særligt for lærere under bjælken "Pædagogisk personale")
Flygtning.dk/udsatte
Integrationsviden.dk
Etniskung.dk

Behandlingssteder og rådgivning for flygtninge

Der er mulighed for at få traumebehandling gennem henvisning fra egen læge. Find de enkelte behandlingstilbud på: www.traume.dk/diverse/tilbud/

Dansk Flygtningehjælps frivillige rådgivning for flygtninge og indvandrere i juridiske, sociale og psykologiske spørgsmål. Find den nærmeste rådgivning på: www.frivillignet.dk/aktiviteter/raadgivning

Etnisk Ung: Døgnåben hotline for unge i æresrelaterede konflikter. Telefon: 70 27 76 66

Rådgivning for professionelle

Center for Udsatte Flygtninge: Telefon: 3373 5339, e-mail: udsatte@drc.dk
Institut for Relationspsykologi: Telefon: 9752 0095, e-mail: kontakt@relationspsykologi.dk
Etnisk Ung: Telefon: 32 95 90 19

Anvendt litteratur og hjemmesider

Ankestyrelsen, *Ankestyrelsens undersøgelse af uledsagede mindreårige flygtninge – modtagelse og indsats i kommunerne*, 2010

Blauenfeldt, M., *Børn i traumeramte flygtningefamilier*, i *Udsatte børn og unge – en grundbog*, redigeret af Erlandsen, T., Jensen, N. R., Langager, S. og Petersen, K.E., 1. udgave, 1. oplag, Hans Reitzels Forlag, 2015

Blauenfeldt M., Priskorn S. og Svendsen G., *Traumatiserede flygtninge og socialt arbejde*, 2. udgave, Hans Reitzels Forlag, 2013

Danmarks Evalueringsinstitut, *Basisundervisning for tosprogede elever. Kvalitativ kortlægning af praksis i 20 kommuner*, 2016

Dyregrov, Atle, *Børn og traumer*, 2. udgave, Hans Reitzels Forlag, 2011

Efterskoleforeningen, *Dansk som andetsprog i efterskolen. En håndsrækning i undervisningen af tosprogede efterskoleelever*, 2006

Efterskoleforeningen, *Ønskeøen. Integration på efterskolerne*, Efterskoleforeningens Forlag, 2006

Etnisk Ung, *Dobbeltliv. En rapport om baggrunden for og konsekvenserne af at leve et dobbeltliv for unge med æresrelaterede problemer*, 2014

Gustafsson, L.H, Lindkvist, A og Böhm, B, *Barn i krig. Röster och fakta*, Rädda Barnen og Verbum Gothia, 1987 (Bogen beskriver bl.a. den oprindelige STOP-model, som STROF-modellen er inspireret af)

Hamilton, R. og Moore, D., *Educational Interventions for Refugee Children. Theoretical perspectives and implementing best practice*, Routledge, 2004

Levine, P.A. og Kline, M., *Traumer set med barnets øjne. Heling af traumer hos børn og unge*, 1. udgave, 1. oplag, Dansk Psykologisk Forlag, 2007

Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration, *Det gode skole-hjem samarbejde. Håndbog i skole-hjem samarbejde med nydanske forældre*, 2010

Montgomery E., Flygtningebørn. *Traume-udvikling-intervention*, 1. udgave, 1. oplag, Dansk psykologisk oplag, 2000

Montgomery E. og Linnet S., *Børn og unge med flygtningebaggrund. Anbefalinger til professionelle*, 1. udgave, 1. oplag, Hans Reitzels Forlag, 2012 (Bogen indeholder bl.a. en indføring i STROF-modellen)

Rambøll, *Litteraturstudie om modtagelsestilbud for nyankomne elever*, oktober 2015

www.traume.dk

www.integrationsviden.dk

www.nyidanmark.dk

www.etniskung.dk

the 1990s, the number of people in the UK who are aged 65 and over has increased from 10.5 million to 13.5 million (19.5% of the population).

There are a number of reasons why the number of people aged 65 and over has increased. One of the main reasons is that people are living longer. The life expectancy at birth in the UK is now 78 years for men and 82 years for women. This is a significant increase from the 1950s, when life expectancy at birth was 71 years for men and 76 years for women.

Another reason why the number of people aged 65 and over has increased is that people are having children later in life. This means that there are more people in the 65-74 age group than there were in the 1950s.

There are also a number of other factors that have contributed to the increase in the number of people aged 65 and over. These include the fact that people are working longer hours and that there is a higher rate of divorce.

The increase in the number of people aged 65 and over has a number of implications for society. One of the main implications is that there is a need for more social care services for the elderly.

There are also a number of other implications of the increase in the number of people aged 65 and over. These include the fact that there is a need for more housing for the elderly and that there is a need for more financial support for the elderly.

The increase in the number of people aged 65 and over is a significant demographic change that has a number of implications for society. It is important that we are aware of these implications and that we take steps to address them.

There are a number of ways in which we can address the implications of the increase in the number of people aged 65 and over. One of the main ways is to provide more social care services for the elderly.

There are also a number of other ways in which we can address the implications of the increase in the number of people aged 65 and over. These include providing more housing for the elderly and providing more financial support for the elderly.

The increase in the number of people aged 65 and over is a significant demographic change that has a number of implications for society. It is important that we are aware of these implications and that we take steps to address them.

There are a number of ways in which we can address the implications of the increase in the number of people aged 65 and over. One of the main ways is to provide more social care services for the elderly.

There are also a number of other ways in which we can address the implications of the increase in the number of people aged 65 and over. These include providing more housing for the elderly and providing more financial support for the elderly.

The increase in the number of people aged 65 and over is a significant demographic change that has a number of implications for society. It is important that we are aware of these implications and that we take steps to address them.

There are a number of ways in which we can address the implications of the increase in the number of people aged 65 and over. One of the main ways is to provide more social care services for the elderly.

There are also a number of other ways in which we can address the implications of the increase in the number of people aged 65 and over. These include providing more housing for the elderly and providing more financial support for the elderly.

The increase in the number of people aged 65 and over is a significant demographic change that has a number of implications for society. It is important that we are aware of these implications and that we take steps to address them.

There are a number of ways in which we can address the implications of the increase in the number of people aged 65 and over. One of the main ways is to provide more social care services for the elderly.

There are also a number of other ways in which we can address the implications of the increase in the number of people aged 65 and over. These include providing more housing for the elderly and providing more financial support for the elderly.

The increase in the number of people aged 65 and over is a significant demographic change that has a number of implications for society. It is important that we are aware of these implications and that we take steps to address them.

There are a number of ways in which we can address the implications of the increase in the number of people aged 65 and over. One of the main ways is to provide more social care services for the elderly.

There are also a number of other ways in which we can address the implications of the increase in the number of people aged 65 and over. These include providing more housing for the elderly and providing more financial support for the elderly.

The increase in the number of people aged 65 and over is a significant demographic change that has a number of implications for society. It is important that we are aware of these implications and that we take steps to address them.

There are a number of ways in which we can address the implications of the increase in the number of people aged 65 and over. One of the main ways is to provide more social care services for the elderly.

There are also a number of other ways in which we can address the implications of the increase in the number of people aged 65 and over. These include providing more housing for the elderly and providing more financial support for the elderly.

The increase in the number of people aged 65 and over is a significant demographic change that has a number of implications for society. It is important that we are aware of these implications and that we take steps to address them.

There are a number of ways in which we can address the implications of the increase in the number of people aged 65 and over. One of the main ways is to provide more social care services for the elderly.

There are also a number of other ways in which we can address the implications of the increase in the number of people aged 65 and over. These include providing more housing for the elderly and providing more financial support for the elderly.

DANSK FLYGTNINGE HJÆLP

DANSK FLYGTNINGEHJÆLP
CENTER FOR UDSATTE FLYGTNINGE

Borgergade 10, 3.sal
DK-1300 København K

Telefon +45 3373 5339
www.flygtning.dk/udsatte
udsatte@drc.dk

FRIE SKOLERS LÆRERFORENING

DANSK
Friskoleforening

Foreningen af
Kristne Friskoler

efterskolerne

Danmarks Privatskoleforening